

PUOLUEEN TAKANA ON LIIKE JA KONFLIKTI

Rauli Mickelsson, *Suomen puolueet. Vapauden ajasta maailmantuskaan*. Tampere: Vastapaino, 2015, 457 s.

Rauli Mickelsson on päivittänyt suomalaisen puoluejärjestelmän muotoutumista tarkastelevan teoksen vain kahdeksan vuoden jälkeen sen ilmestymisestä vuonna 2007. Syynä tähän on ollut Suomen puoluepolitiikassa tapahtunut rajua muutos: eduskunnan pienimmästä puolueesta on tullut toiseksi suurin, ja melkein kaikki muut puolueet ovat menettäneet asemiaan.

Mickelssonin tutkimustehtävä on mittava, suomalaisen puolueuudostuksen kartoittaminen lähes kolmen vuosisadan ajalta aina 1700-luvun vapauden ajan hatuista ja myssyistä vuoden 2015 eduskuntavaaleihin saakka. Teoksen perusoletuksena on, että puolueiden muutoksiin ovat vaikuttaneet niiden ulkopuoliset tekijät. Tämän vuoksi teoksen johdannossa määritellään mittarit niille edellytyksille ja resursseille, jotka ovat vaikuttaneet puolueiden syntyyn ja toimintaan muuttuneessa ja muuttuvassa yhteiskunnassa. Mittarina toimii jäsennyshenkilö, joka koostuu neljästä osiosta: sosiaaliset verkostot ja sosiaalinen pääoma, konflikti, julkisuus sekä politiikan teon paikat ja subjektit. Vaikka mittaria ovat inspiroineet sekä puolueeteoriat että sosiologian, filosofian ja historian näkemykset yhteiskunnasta, ryhmistä ja liikkeistä, sen valintaa ei kovinkaan paljon perustella.

Jäsennyshenkilöä sovelletaan varsin systemaattisesti analysoitaessa suomalaisen puolueuudostuksen eri kausia ja vedettäessä yhteen niitä koskevat johtopäätökset. Mickelsson jakaa puolueuudostuksen seitsemään kauteen: suomalaisten puolueiden aamunkoitto (vuoteen 1905 saakka), Suomen puoluejärjestelmän synty ja kehitys leiri-Suomeksi (1905–1922), valkoisen Suomen puoluekehitys (1923–1939), taistelevien intressipuolueiden Suomi (1940–1965), tulevaisuus- ja ohjelmanpuolueiden kausi (1966–1978), puolue-elämä leirien hajottua ja ekologisen angstin alettua (1979–2007) ja globaaliangsti hämmentää puoluekenttää (2008–2015). Kronologisen esitystavan vaihtoehtona olisi ollut analyysin jäsentäminen temaattisesti, mutta käsikirjatyypillisessä teoksessa valittu ratkaisu toimii hyvin. Tosin valitusta rakenteesta johtunee se, että teoksessa on jonkin verran toistoa.

Viimeisin kausi on lisä teoksen ensimmäiseen painokseen nähden. Uuden puoluekehitysjakson ajoittamista Mickelsson perustelee sillä, että vaikka moni 1980-luvulla alkanut kehityskulku jatkui, kuten politiikan henkilöityminen ja medioituminen, vuodesta 2008 lähtien muotoutui uusia konfliktiasetelmia ja ”ajan ideologiassa” tapahtui katkos. Tuolloin alkanut nationalistis-populistisen ajattelutavan nousu oli kaikilla olottuvuuksilla antiteesi 1980-luvulla alkaneelle postmaterialistia teemoja korostaneelle ideologialle. Muutos alkoi tilanteessa, jossa keskeinen valtakunnallinen puheenaihe oli ilmastonmuutos, ja naiset olivat nousseet vallan ytimeen tasavallan presidenttinä, pääministerinä ja neljän eduskuntapuolueen puheenjohtajina. ”Vuoden 2011 eduskuntavaalit muuttivat kehityksen suunnan: nationalistis-populistiset sekä ympäristönsuojelua ja feminismiä väheksyvät teemat nousivat hallitsevaan asemaan poliittisessa keskustelussa”. 2010-luvulla poliittisia keskusteluja ei enää käyty taloudellisella vasemmisto-oikeisto-olottuvuudella, vaan ristiriidat asettuivat akselille, jonka toisessa laidassa olivat globalisaatio- ja integraatiomyönteiset ja vapaamieliset kannat ja toisella laidalla nationalistis-konservatiiviset kannat. Mickelsson ei kuitenkaan kontekstoi tätä puoluekehityksen jaksoa vuonna 2008 alkaneella kansainvälisellä finanssikriisillä ja vuonna 2009 alkaneella euroalueen velkakriisillä ja siihen liittyvillä tukipaketeilla, jotka olivat syysäämässä Suomea lamaan ja Perussuomalaisia vuoden 2011 eduskuntavaalijutkseen. Jakson alun ajoittaminen vuoteen 2008 on siinäkin suhteessa perusteltu, että Perussuomalaisten nousu alkoi juuri tuolloin pidetyistä kunnallisvaaleista, jolloin puoleen kannatus nousi 4,5 prosenttiyksikköä 5,4 prosenttiin. Mickelsson itsekin toteaa, että näissä vaaleissa sosiaalinen media, kuten blogit ja Facebook, näytti ensi kertaa mahdollisuutensa.

Panetuessaan havaintoihin, joita on tehty yhteiskunnallisten ajattelu- ja toimintatapojen muutoksista, Mickelsson viittaa Ulrich Beckin arvioon, jonka mukaan ”ikuiset” binääriset totuudet, kuten itä-länsi, vasemmisto-oikeisto ja yksityinen-julkinen ovat poistuneet yhteiskunnallisesta ajattelusta ja tämän ohella epävarmuudesta on tullut keskeinen yhteiskuntaelämän määrittelijä riskiyhteiskuntatendenssien, kuten ympäristön pilaantumisen voimistumisen myötä. Zygmunt Bauman puolestaan tähdentää, että modernin valtion uupuminen merkitsee

sitä, että valta tehdä asioita on riistetty politiikalta, koska valta ajelehtii ulottumattomiin. Luokat ovat kadonneet yksilöitymisen tieltä, ja yksilöitymisen myötä yhteinen tila on kaventunut. Nyky-yhteiskunnassa yksityinen kolonisoi julkista. Julkiset kysymykset ovat nykyisin julkisten ihmisten kysymyksiä. Poliitiikka on tyypistynyt juorupalstaksi.

Mickelsson argumentoi perustellusti, että tämän tyyppisiä havaintoja voidaan kritisoida liian yksinkertaistaviksi. Esimerkiksi kysymys yksityisen ja julkisen roolista on suomalaisen sote-keskustelun ytimessä. Suurissakin instituutioissa ”vanhatkin” ajattelu- ja toimintatavat säilyvät pitkään, vaikka ne muualla yhteiskunnassa ovat jo kuihtuneet ja vaihtuneet. Vanhoissa puolueissa voi olla edelleen moderneille yhteiskunnille ominaisia pyrkimyksiä ajaa tiettyjen väestöryhmien asiaa ja toisaalta niissä voi olla uuden politiikan tavoittelemaa yhteisöllisyyttä. Suomen puoluekentän keskeinen ominaisuus on ollut järjestöllinen jatkuvuus, jonka monet säikeet ulottuvat sadan vuoden päähän. Vielä vuosien 2003–2007 eduskuntavaaleissa suurlakon kontekstissa syntyneet puolueet, keskusta, kokoomus, SDP ja RKP saivat neljä viidesosaa äänistä. Kristillisdemokraatit perustettiin vasta vuonna 1959, mutta senkin aatteet ovat vanhaa perua kokoomuslaisesta vanhakonservatismista ja maalaisliittolaisesta perinteestä.

Uusien puolueiden ja aatteiden onkin ollut hyvin vaikea tunkeutua suomalaiselle puoluekentälle ja vakiinnuttaa asemaansa. Ainoastaan Vihreä liitto edustaa sekä aatteellista että järjestöllistä katkosta, kun se pääsi luomaan aatteensa ja järjestökulttuurinsa puhtaalta pöydältä, käytännössä ympäristön saastumista kohtaan tunnetun angstin pohjalta 1980-luvun alussa. Mickelssonin mukaan vakaus jatkui Perussuomalaisten suurvoittoon saakka 2010-luvulla: sekä vuosien 2011 ja 2015 eduskuntavaaleissa ”suurlakon puolueiden” ääniosuus laski 68 prosenttiin. Vaikka perussuomalaisessa retoriikassa muita puolueita usein kutsutaan ”vanhoiksi puolueiksi”, Perussuomalaisten ja Suomen Maaseudun Puolueen edeltäjä Suomen Pientalonpoikien Puolue syntyi lohkeamana Maalaisliitosta jo vuonna 1959. Perussuomalaisten historia voidaan johtaa aina 1920-luvulle saakka Maalaisliiton populistisyyteen, pykäläläisyyteen, jonka mukaan oikean puoluemiehen piti aina epäillä herroja, niin omia kuin vieraitakin.

Kansallismielisen äärioikeiston perinne katkesi jo toisen maailmansodan jälkeen. 1990-luvulla sitä ryh-

tyi elvyttämään kolme eri ryhmittymää, joista yksi haluaa nimeään myöten samastua 1930-luvulla vaikuttaneeseen Isänmaalliseen kansanliikkeeseen, toinen eurooppalaiseen nationalistisiin, muukalaisvastaisiin puolueisiin ja kolmas hakee ideologiansa *Kalevalasta*. Mickelssonin mukaan nationalistiset ja äärioikeistolaiset puolueet eivät kuitenkaan talous- ja sosiaalipolitiikaltaan ole olleet äärioikeistolaisia (sic). Teoksessa ei kuitenkaan määritellä tämän puolueperheen kriteereitä eli sitä, mikä tekee puolueesta äärioikeistolaisen tai jopa fasistisen. Kun Eurooppa elää murroksessa ja mediassa käytetään väljästi äärioikeiston, fasismin ja oikeistopopulismin käsitteitä, näiden termien avaaminen olisi paikallaan.

Yhteiskunnallisten liikkeiden merkitys Suomen puoluekentän muotoutumiselle on ollut ratkaiseva: jokaisen merkittävän suomalaisen puolueen synnyttänyt ristiriitaa on edeltänyt voimakas kansanliike. Liikkeet ovat koonneet samoin ajattelevat ihmiset yhdeksi sosiaaliseksi verkostoksi ja jalostaneet liikkeen kokeman yhteiskunnallisen konfliktin poliittiseksi asiakysymykseksi. Kansanliike on laajentunut ja vakiintuessaan kiinnittynyt yhteiskunnan rakenteisiin. Tuon konfliktin puolue pyrkii ratkaisemaan omaksumansa ideologian avulla. Tavallisimmin tämä tapahtuu siten, että liike kiinnittää huomiota johonkin yhteiskunnalliseen ongelmaan. Liikkeen muuttuessa puolueeksi tämä ongelma eli sektorikysymys muuttuu näkökulmaksi, josta puolue katsoo koko muuta yhteiskuntaa. Näin työväen kysymyksestä tuli työväennäkökulma ja työväenpuolueiden oikeuttaja, maalaiskysymyksestä maalaisnäkökulma ja agraari puolueiden oikeuttaja samoin kuin ympäristökysymyksestä ympäristönäkökulma ja vihreiden oikeuttaja.

Puolueita syytetään usein samankaltaistumisesta, mikä selittyy sillä, että ne eivät toimi tyhjiössä, erillään yhteiskunnasta ja kansainvälisistä vaikutteista. Yhteiskunnallisessa keskustelussa vaikuttaa ”ajan ideologia”, ajalle tyyppinen ajattelutapa eli taustadiskurssi, joka ilmenee asioiden erilaisena ymmärtämisenä ja merkityksellistämisenä. Ajan ideologiaan vaikuttavat erilaiset maailmantapahtumat, kuten sodat, talouspulat tai vaikkapa kommunismin romahtaminen. Ekologinen tietoisuus ja kritiikki aineellista kasvia ihannoivaa edistystä kohtaan synnytti Suomeenkin uuden puolueen, Vihreän liiton, mutta se näkyi myös muiden puolueiden ohjelmissa. Hyvinvointivaltiota kritisoinut uusliberalismi synnytti Suomeen lyhytaikaiseksi jääneen Nuorsuoma-

laisen Puolueen (II), mutta se heijastui myös useimpien muidenkin puolueiden ohjelmiin. Tästä konvergenssistä huolimatta puolueiden oma ideologinen ydin, omaperäisyys ja identiteetti ovat säilyneet hämmästyttävän hyvin.

Puoluekentän vakaudesta huolimatta puolueita tuottaneet liikkeet ovat muuttuneet sadan vuoden aikana. Kun aiemmin liikkeet tukivat jonkin väestöryhmän kollektiivisubjektiviteetin muodostumista, 1960- ja 1970-luvuilla alkanut kehitys merkitsi sitä, että liikkeet syntyivät ja oikeuttivat itsensä eri väestöryhmiin identifioitumisen sijasta asiakysymyksillä. Tällainen kehitys on voimistunut 1980-luvulta alkaen, kun syntyneet vaihtoehdotliikkeet ovat ryhtyneet puolueiden ulkopuolelle ja jopa niitä vastaan. Ne ovat Baumanin termin pikemminkin naulakkoyhteisöjä kuin pitkän tähtäimen liikkeitä, jollaisia olivat 1900-luvun alun työväen- ja agrariiliikkeet. Nämä naulakkoliikkeet eivät pyri puolueiden syrjäyttämiseen, vaan aktiivit voivat kuulua samaan aikaan sekä tilapäisiin liikkeisiin että puolueisiin. Sosiaalinen media on tehnyt liikkeistä aikaisempaa nopeatempoisempia: niiden harjoittama refleksiivinen politiikka syttyy, leviää ja sammuu nopeasti.

Teoksensa lopussa Mickelsson hahmottelee Suomen puoluehistorian eri aikakausille ominaiset puolueityypit ja vertaa suomalaisen puoluejärjestelmän kehitystä muutamiin eurooppalaisperäisiin puolue-teorioihin. Suomalainen puoluekenttä kattaa lähes täydellisesti eri ristiriitautottavuudet. Monessakaan muussa maassa merkittävien puolueiden määrä ei muodosta niin monta ristiriitautottavuutta kuin Suomessa. Puolueideoista suomalaisen puoluejärjestelmän syntyä Mickelssonin mielestä selittää parhaiten yhteiskunnan modernisaatioteoria, jonka mukaan puolueet ovat syntyneet reaktion modernisaatioprosessin, kuten teollistumisen, kaupungistumisen, maallistumisen aiheuttamiin ristiriitoihin. Teorian mukana ensin syntyivät liberaalit vastustamaan kuningasvaltaa ja sen jälkeen konservatiivit vastustamaan liian rajuja muutoksia. Tämä ei Suomen silloisessa mielipideilmastossa toteutunut. Meillä ensin syntyivät nationalistiset kielipuolueet, jotka suomalaisten liberaalien synnyttyä olivat jo varsin konservatiivisia. Sitä vastoin työväenpuolueiden, Maalaisliiton, kommunistien ja myöhemmin Suomen Maaseudun Puolueen ja Vihreän liiton syntyä voidaan selittää yhteiskunnan modernisaation aiheuttamilla ristiriidoilla. Vihreän liiton perustamisen jälkeen yhteiskunnalliset ristiriidat synnyttivät vielä

hyvinvointivaltion paisumista arvostelleen Nuorsuomalaisen puolueen (II) ja pakolaisuutta ja siirtolaisuutta vastaan taistelleet nationalistiset oikeistopuolueet.

Puolueityyppien ja -teorioiden tarkastelu jättää kuitenkin avoimeksi kysymyksen siitä, missä määrin suomalaisella puoluejärjestelmällä on ollut ja on edelleenkin omintakeisia piirteitä kansainvälisessä vertailussa. Vertaamalla Suomea muihin maihin ymmärrämme paremmin myös itseämme. Yksi erottava piirre varsinkin toisen maailmansodan jälkeen on ollut sosiaalidemokraattisen aatesuunnan muita Pohjoismaita alemman kannatuksen ohella liberaalipuolueiden heikko menestys ja agrariipuolueiden (ja niiden perillisten) vahva kannatus. Tämä ei ole yllättävää, sillä Gallagerin ym. (1995, 200) mukaan liberaalipuolueet ja agrariipuolueet ovat sijoittuneet useimmissa eurooppalaisissa puoluejärjestelmissä samaan ”ekologiseen lokeroon” oikeiston ja vasemiston välissä. Toisin sanoen vahvimmat agrariipuolueet ovat syntyneet poliittisiin järjestelmiin, jossa liberaalipuolueet ovat olleet heikkoja tai niitä ei ole esiintynyt lainkaan, kun taas vahvimmat liberaalipuolueet ovat esiintyneet maissa, joissa agrariipuolueita ei ollut lainkaan. Tällainen nollasummapeli-asetelma on havaittavissa suomenkielisten ja ruotsinkielisten (RKP) liberaalipuolueiden ja agrariipuolueiden yhteenlasketun eduskuntavaalikannatuksen vakaudessa aina yksikamarisen eduskunnan ensimmäisistä vaaleissa vuonna 1907 lähtien. Vahvimmillaan näiden kahden puolueperheen yhteenlaskettu kannatus oli Suomen itsenäistymisestä lähtien aina 1970-luvun puoliväliin saakka, jonka jälkeen se supistui lähelle itsenäisyyttä edeltänyttä tasoa tasolle palaten 2010-luvulla huipputasolleen Perussuomalaisten vaalivoittojen seurauksena.

Mickelsson siteeraa Vesa Varesta (2001), joka pohjaa sitä, miksi kaikki suomalaiset liberaaliset puolueet ovat jääneet pieniksi kaaderipuolueiksi. Hänen mukaansa yksi syy on ollut se, että liberaalipuolueilla ei ole koskaan ollut tukeaan mitään luonnollista luokkaa. Perinteinen pikkuvirkamiesten luokka on ollut niin kapea, että sen varaan ei ole puoluetta voinut rakentaa. Luokkapuolueiden aikakaudella liberaalin puolueen kannattaminen oli hieman liian älyllinen ratkaisu. Liberaalit valtiomiehet askartelivat tavalliselle äänestäjälle vieraiden kysymysten parissa. Puolueiden hajanaisuus, liberalismiin kuuluva individualismi ja aktiivien haluttomuus panostaa puolue-toimintaan olivat keskeisiä syitä liberaalipuolueiden

menestymättömyydelle. Mickelssonin mukaan sitä vastoin RKP:n, jota myös on luonnehdittu liberaalipuolueeksi (esim. Ruostetsaari 2007), on erottanut suomenkielisistä liberaalipuoleista vankka sosiaalinen pääoma, viime kädessä ruotsin kieli, jonka johdosta se on ollut ruotsinkielisen leirin ehdoton valtiias.

Kansainvälisesti tarkasteltuna poliittisen agrarismien merkitys on ollut kaikkein suurin juuri Suomessa. Agraariväestön osuus oli pitkään muita Pohjoismaita suurempi, mikä loi talonpoikaipuolueelle luonnollista mobilisaatiopohjaa. David Arter (2001, 63–64) on selittänyt Maalaisliitto/Keskustapuolueen vaalikannatuksen korkeutta ja valta-asemaa viidellä tekijällä. Ensinnäkin Maalaisliitolla oli keskeinen rooli valtionrakentamisen loppuunsaattamisessa vuosien 1917 ja 1919 välillä (itsenäiset maanviljelijät taistelivat voittoa saavuttamalla valkoisella puolella sisällissodassa) ja tasavaltalaisen valtiomuodon luomisessa. Toiseksi puolue edisti maareformin toteuttamista 1920-luvulla, jonka seurauksena vuokratilalliset ja maataloustyöläiset saivat omia tiloja, mikä vahvisti Maalaisliiton ydinkannattajaryhmän kokoa. Kolmanneksi Karjalasta toisen maailmansodan seurauksena evakkoon lähteneitä varten luotiin voimaperäinen asuttamisohjelma 1940-luvun lopulla, joka kasvatti perheviljelmillä asuvan väestönosan kokoa teollistumisen edetessä. Neljänneksi puolueesta valitulla pitkäaikaisella tasavallan presidentillä Urho Kekkosella oli rooli Maalaisliiton hallitusvallan ylläpitäjänä, mihin liittyi erityissuhde Maalaisliiton ja Kremlin välillä. Viidenneksi sosiaalidemokraattien sisäinen jakautuminen 1950-luvulla piti vuosikymmenen tämän aatesuunnan hallitusvallan ulkopuolella, mikä seurauksena Maalaisliitto oli luonnollinen hallitseva puolue aina vuoteen 1966. Paljon vaikeammin selitettävä kysymys kuitenkin on, miten entinen agraaripuolue voi olla maan suurin puolue ja pääministeripuolue jälkiteollisessa maassa, jossa primäärisektorin osuus työllisestä työvoimasta on parin prosentin luokkaa.

Mickelssonin tekstiä leimaa Suomen puoluejärjestelmän vahva tuntemus. Hieman hämmäntävää on kuitenkin teoksessa omaksuttu epäyhtenäinen tapa kirjoittaa puolueiden nimet. Muista puolueista

poiketen Maalaisliiton, Keskustapuolueen, Vasemmistoliiton ja Perussuomalaisen viralliset nimet on kirjoitettu pienellä.

Puoluelehdillä on ollut tärkeä rooli Suomen puoluelaitoksen muotoutumiselle, sillä 1800-luvun lopulla syntyneissä olevien poliittisten puolueiden organisatorinen ydin muodostui sanomalehdistä, kun puolueorganisaatiot olivat vielä heikkoja. Kaudella 1906–1918 puoluelehtiä oli yhteensä 88–100, mikä oli kolmesta neljäsosasta yli neljään viidesosaan kaikista lehdistä. Puoluelehdistön kuihtuminen onkin ollut yksi merkittävimmästä puolueita koskeneista muutoksista. Enää puolueet eivät tavoita äänestäjiä tai edes jäseniään oman lehdistönsä kautta, vaan siihen tarvitaan televisiota ja kasvavassa määrin myös sosiaalista mediaa. Puoluelehdistön historian kannalta vuoden 2016 alku on merkkipaalu, jolloin viimeisetkin puolueiden pää-äänenkannattajat (*Demokraatti, Suomenmaa*) muuttuivat sanomalehdistä (3–7 kertaa viikossa) kerran viikossa ilmestyviksi viikkolehdeksi. Suomenmaa ei siten muuttunut vuonna 2015 kerran kuukaudessa ilmestyväksi jäsenlehdiksi, kuten Mickelsson esittää. Vasemmistoliiton *Kansan Uutiset* ilmestyy niin ikään kerran viikossa, mutta muiden puolueiden pää-äänenkannattajat kerran kuukaudessa tai harvemmin. Puolueiden sanomalehdistö on siten muisto vain, jonka katoamista puolueet pyrkivät paikkaamaan verkkolehdeksi. Puolueille uudeksi välineeksi, toistaiseksi enemmän pyrkimykseksi, omien päättäjien palvelemisessa ja ulkopuolisiin vaikuttajiin ja julkiseen keskusteluun vaikuttamisessa, ei niinkään jäsenten ja äänestäjien tavoittamisessa, on muodostunut tiedon tuotanto think tankien avulla, joita on perustettu useimpiin puolueisiin vuodesta 2006 lähtien myönnetyn valtiontuen turvin.

Rauli Mickelssonin *Suomen puolueet* on vakuuttava teos Suomen puoluelaitoksen muotoutumisen historiasta. Se on ohittamaton lähde teos niin opiskelijoille, tutkijoille kuin kenelle tahansa (puolue) politiikasta kiinnostuneelle. Olisi suotavaa, että teosta päivitetäisiin jatkossakin, sen verran nopeaa tuntuu olevan puolueiden ajan riento.

LÄHTEET

- Arter, David. 2001. The Finnish Centre Party: A Case of Successful Transformation? Teoksessa David Arter (toim.), *From Farmyard to City Square? The Electoral Adaptation of the Nordic Agrarian Parties*. Aldershot: Ashgate, 59–95.
- Gallager, Michael, Laver, Michael ja Mair, Peter. 1995. *Representative Government in Modern Europe*. Lontoo: McGraw-Hill. 2:n painos.
- Ruostetsaari, Ilkka. 2007. Restructuring of the European Political Centre: Withering Liberal and Persisting Agrarian Party Families. Teoksessa Maurizio Cotta ja Heinrich Best (toim.), *Democratic Representation in Europe: Diversity, Change and Convergence*. Oxford: Oxford University Press, 217–252.
- Vares, Vesa. 2002. Luokka vai aate. Kysymys keskiluokasta ja aatteellisesta liberalismista Suomen Kansanpuolueen syntyessä ja loppuessa 1949–1966. Teoksessa Vesa Vares (toim.), *Valta, vapaus, edistys ja kasvatus. Liberaalisten liikkeiden ja liberaalisen ajattelun vaiheita Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvulta 1960-luvun puoliväliin*. Jyväskylä: Kopijyvä, 273–306.

ILKKA RUOSTETSAARI